СОЦІОКУЛЬТУРНІ РИЗИКИ ОСВІТНЬОЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

SOCIO-CULTURAL RISKS OF EDUCATIONAL REINTEGRATION OF MIGRANTS IN THE UKRAINIAN SOCIETY

У статті розглянуті соціокультурні ризики освітньої реінтеграції мігрантів в Україні, причиною яких є зростаючі відмінності між соціокультурними полями «приймаючого» суспільства та суспільства, з якого виїжджають мігранти. Проведено аналіз попередніх досліджень освітніх ризиків та ризиків, що пов'язані з освітньою міграцією. Ризики розглянуто в парадигмі соціального і культурного капіталів; вони спричиняються труднощами або неможливістю використання, накопичення та конвертаційних видів капіталу освітніми мігрантами в новому соціальному середовищі. Проаналізовані причини ризиків, ступінь їх імовірності і наслідки як для мігрантів, так і для українського суспільства загалом. Виявлено, що основними ризиками, пов'язаними з труднощами конвертації культурного капіталу в разі вимушеної міграції, є знецінення інкорпорованого культурного капіталу як сукупності знань і навичок, оскільки в різних спільнотах ступінь актуальності одних і тих самих навичок може не збігатися; послаблення об'єктивованого культурного капіталу в формі «культурних продуктів», оскільки в різних ціннісних системах можуть існувати різні культурні коди їх сприйняття та оцінки; знецінення інституціоналізованого культурного капіталу, оскільки професійні компетенції, отримані в одному соціальному просторі, можуть бути не визнані в іншому. Виявлені соціокультурні бар'єри, що перешкоджають успішній реінтеграції освітніх мігрантів. Запропоновані заходи, що покликані зменшити ймовірність виникнення ризиків, такі як розробка освітніх програм, що перешкоджають поглибленню відмінностей у соціокультурних просторах, підконтрольних і невідконтрольних Україні; інтенсифікація процесів індивідуалізації та інтерналізації поведінкових практик мігрантів з метою протистояння інституціональним викликам, пов'язаним з освітніми реформами.

Ключові слова: соціокультурні ризики, освітня міграція, соціокультурні бар'єри, реінтеграція, соціальна адаптація.

Sociocultural risks of educational reintegration of migrants in Ukraine, which are caused by increasing differences between sociocultural fields of the "recipient" and "feeder" communities, are considered. An analysis of previous studies of educational risks and risks associated with educational migration has been carried out. Risks are considered in the paradigm of social and cultural capital; they are caused by the difficulty or inability to use, accumulate and convert these types of capital by educational migrants in the new social environment. Causes of risks, their degree of probability and consequences for both migrants and the Ukrainian society as a whole are analyzed. The major risks associated with the difficulty of converting cultural capital in the case of forced migration have been found. They are: 1) the devaluation of incorporated cultural capital as a body of knowledge, since in different communities the degree of relevance of the same skills may not be the same; 2) the weakening of objectified cultural capital in the form of "cultural products", since different cultural codes may have different codes of perception and appreciation; 3) the devaluation of institutionalized cultural capital, since professional competences acquired in one social space may not be recognized in another. Sociocultural barriers to successful reintegration of educational migrants have been identified. Measures are proposed to reduce the likelihood of occurrence of risks, such as the development of educational programs that prevent the widening of the differences in sociocultural spaces, controlled and uncontrolled in Ukraine; intensification of the processes of individualization and internalization of migrants' behavioral practices in order to meet the institutional challenges posed by educational reforms.

Key words: socio-cultural risks, educational migration, socio-cultural barriers, reintegration, social adaptation.

УДК 316.4:314.151.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.15>

Попова О.О.

аспірантка кафедри соціології
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»

Постановка наукової проблеми. У сучасній соціології актуалізується розгляд проблеми освітніх ризиків у соціокультурній перспективі, що в українській соціальній ситуації пов'язане з проблемою реінтеграції в освітній простір мігрантів із зони АТО (нині – ООС (Операція Об'єднаних сил)). Причиною ризиків освітньої реінтеграції мігрантів із зони ООС в Україні є зростаючі відмінності між соціокультурними полями приймаючої громади та громади, яку

мігранти покинули. Освітні ризики доцільно аналізувати в контексті проблеми цінності соціокультурного капіталу, що здобувається в процесі реалізації різних освітніх практик у певному соціальному просторі, і можливості конвертації цього капіталу в соціальному контексті з іншими цінностями.

Аналіз досліджень з проблеми. Ризики в сфері освіти як в особистісному, так і в інституціональному аспекті стали предметом ана-

лізу Ф. Альтбаха, Х. Браунса, Дж. Брунера, М. Гангла, Б. Гаттера, Л. Прітчета, С. Шерера, М. Беляєва, А. Білоцерківського, Ю. Зубка, І. Каленюка, О. Кукліна, Е. Лактіонова, Е. Песегова, Н. Смакотіна, Р. Хунагова. Темою освітньої міграції займалися Д. Бессі, С. Дустан, Р. Макквайд, О. Гринькевич, Л. Семів. Як продемонстрували Р. Макквайд і Е. Голлівуд, позитивну роль в освітній міграції відіграє фактор подібності цінностей соціокультурних моделей у вихідній та приймаючій спільнотах [13]. Згідно з К. Дастаном і А. Гліцом, одним з основних стимулів освітньої міграції є фактор визнання компетенцій, отриманих у результаті навчання у вихідному суспільстві. На думку Д. Бессі, одним з основних стримуючих чинників щодо освітньої міграції є відсутність політичної волі і закритість країни первісного проживання, тоді як економічне багатство цих країн не є значимим чинником [10]. Як вважає О. Хмелевська, фактором, що перешкоджає освітній мобільності, є освітня нерівність, яка зумовлюється наявністю соціокультурного, територіального та економічного бар'єрів [7]. У дослідженні Ф. Альтбаха і Л. Рейзберг показано, що тенденції глобалізації та інтернаціоналізації сучасного світу зачіпають і систему освіти, стимулюючи розвиток освітньої мобільності і міграції, що своєю чергою породжує різні ризики [9]. *Актуальність* нашого дослідження зумовлена тим, що в спеціальній літературі ще не були проаналізовані особливості освітньої міграції, пов'язаної із ситуацією на Донбасі в Україні.

Метою статті є виявлення специфіки соціокультурних ризиків, пов'язаних з освітньою реінтеграцією в українське суспільство мігрантів з Донбасу. Для реалізації цієї мети були виконані такі **завдання**: проаналізовані ризики, пов'язані з труднощами конвертації культурного капіталу вимушених мігрантів у разі переміщення з одного соціального простору в інший; виокремлені актуальні для українського суспільства групи освітніх ризиків.

Виклад основного матеріалу. Соціальні та політичні зміни на непідконтрольних Україні територіях Донбасу ведуть до посилення відмінностей між цими спільнотами, в тому числі на рівні відтворення соціокультурного капіталу і габітусу соціальних акторів. При цьому стає важливою оцінка ролі культурного і соціального капіталів у подоланні/пом'якшенні цих ризиків, а також у створенні можливості їх конвертації в різних освітніх просторах. Для аналізу ризиків важливе розуміння способів оцінки ризиків та управління ними. Будемо визначати ризик як «продукт ймовірності виникнення небезпеки і серйозності її наслідків» (Дж. Бредбері) [11]. У соціології відсутня однозначна думка щодо способів оцінки ризику. Однак слід урахувати, що оцінка залежить від цінності, яку

надають події соціальні актори (М. Дуглас) [3]. Що стосується проблеми ризиків освітньої міграції, можна взяти за основу судження У. Бека, згідно з яким у суспільстві ризику люди перетворюються «на активних творців власної, зумовленої ринком праці біографії» [1, с. 70].

Освіта є фактором накопичення культурного і соціального капіталу. Цінність цих видів капіталу значною мірою залежить як від змісту освіти, так і від середовища, в якому знання, навички та соціальні зв'язки, накопичені в процесі навчання, будуть реалізовані. Важливим фактором оцінки соціокультурного капіталу є капітал символічний [5], який визначає ступінь легітимності компетенції, отриманої в результаті навчання в рамках конкретної освітньої системи в певному соціальному просторі.

У разі переходу соціального актора з одного соціального простору в інший, в тому разі якщо специфіка цих просторів істотно відрізняється, виникають ризики, пов'язані з різницею в сприйнятті цінності соціокультурного капіталу. Основними ризиками, пов'язаними з труднощами конвертації культурного капіталу в разі вимушеної міграції з одного соціального простору в інший за умов невідповідності систем цінностей/потреб, є:

- знецінення інкорпорованого культурного капіталу як сукупності знань і навичок, оскільки в різних спільнотах ступінь актуальності одних і тих самих навичок може не збігатися;

- знецінення об'єктивованого культурного капіталу в формі «культурних продуктів», оскільки в різних ціннісних системах можуть існувати різні культурні коди їх сприйняття та оцінки;

- знецінення інституціоналізованого культурного капіталу, оскільки професійні компетенції, отримані в одному соціальному просторі, можуть бути не визнані в іншому внаслідок недовіри до самих інститутів.

Ще один ризик, що виникає в разі переходу з одного соціального простору в інший, пов'язаний зі сформованим у соціальних акторів габітусом, який відтворюється, зокрема, і в системі освіти. Володар неактуального в конкретному соціальному просторі габітусу не зможе стати «своїм», не зможе продукувати ефективні стратегії і стати членом соціальних мереж, тобто придбати значущий соціальний капітал. І ця невідповідність буде тривати деякий час, що зумовлено явищем гістерезису (або запізнювання зміни габітусу в ситуації зміни соціального середовища). Особливо актуальним це явище стає в контексті вивчення освітньої міграції, оскільки габітус формується в дитинстві, в сім'ї і шкільних установах [8]. У разі переходу з одного соціального простору в інший ризик зруйнувати/втратити

соціальний капітал зростає тим більше, чим менше соціально пов'язані ці два простори і чим менш цінується в новому співтоваристві культурний капітал, набутий соціальними акторами в попередньому.

Ризик має два складники, які необхідно враховувати в ситуації його оцінки. Це, по-перше, рівень пов'язаних з ризиком збитків, і по-друге, ймовірність їх настання. Оцінка ступеня ризикованості конкретної ситуації є приблизною, її неможливо обчислити точно, однак, спираючись на логіку попереднього досвіду, можна якісно її оцінити. Оскільки кожен ризик необхідно оцінювати щодо конкретних акторів і ситуацій, доцільно розділити освітні ризики, що виникають під час переходу з одного соціального простору в інший, за категоріями акторів. Відповідно, можна виділити такі групи освітніх ризиків:

- ризики для держави;
- ризики для учнів/студентів, які для вступу або продовження навчання у вищих навчальних закладах переїжджають на підконтрольну Україні територію, стаючи, таким чином, освітніми мігрантами;
- ризики для учнів/студентів/випускників навчальних закладів, які виникнуть у разі реінтеграції окремих районів Луганської та Донецької областей у правове і соціокультурне поле України.

Розгляньмо ці категорії освітніх ризиків на прикладі української ситуації. На території Луганської та Донецької областей, тимчасово непідконтрольних Україні, сформувалася специфічна система освіти, що діє на базі українських навчальних закладів та за участю фахівців, які не захотіли або не змогли мігрувати. Шкільні освітні програми зазнали значних змін, у тому числі і щодо предметів, обов'язкових для ЗНО. Вивчення української мови залишено на рівні однієї години на тиждень починаючи з другого класу. Історія України не вивчається і замінена на предмет «Історія рідного краю». Предмет «Світова історія» значною мірою орієнтований на вивчення історії Російської імперії і СРСР. У програму навчання введений обов'язковий предмет «Уроки громадянськості Донбасу» в обсязі однієї години на тиждень починаючи з першого року навчання і протягом усього часу навчання в школах [4]. Після навчання в школі видається атестат, який не визнається ані в Україні, ані в Росії, а для вступу до українських вузів необхідна здача тестів ЗНО на підконтрольній території та отримання атестата за допомогою дистанційного навчання або завдяки участі в спеціальній програмі, яка передбачає спрощену систему вступу в обмежену кількість українських вузів. Для вступу в російські вузи також необхідно підтвердження атестатів і здача тестів єдиного незалежного оцінювання на

території Росії. При цьому на непідконтрольних територіях Луганської та Донецької областей створені програми інтеграції систем місцевої російської освіти (наприклад, школярів централізовано вивозять на територію Російської Федерації для здачі підсумкових тестів).

На непідконтрольних Україні територіях частина вузів залишилася, частина тих, що працювали на цій території до конфлікту, закрилися, а провідні вузи зі значною кількістю фахівців були евакуйовані на підконтрольну Україні територію. Але будівлі, значна частина обладнання і частина фахівців залишилися на непідконтрольній території і продовжують функціонувати. Дипломи цих вузів не визнаються у жодній країні світу, хоча є можливість підтвердження кваліфікації та переходу до вузів на підконтрольній Україні території, а також діє система підтвердження кваліфікації в деяких вузах на території Російської Федерації.

Натепер перед Україною стоїть завдання реінтеграції непідконтрольних територій у правовий і соціальний простір України, що передбачає і освітню реінтеграцію. Однак ні механізми, ні терміни такої реінтеграції натепер не визначені. Розгляньмо можливі соціокультурні ризики, пов'язані з різницею в системах освіти в Україні та на непідконтрольних їй територіях, які виявляться як у разі системної реінтеграції цих територій, так і в разі збереження наявної ситуації.

Основна проблема системи освіти в окремих районах Луганської та Донецької областей полягає в тому, що соціокультурний капітал, що продукується в них, мало цінується за межами цих територій, а його конвертація в усіх інших соціальних просторах вкрай ускладнена і пов'язана з додатковими витратами ресурсів. Цінність цього соціокультурного капіталу для України продовжує падати з часом; знання і навички мігрантів з Донбасу стають усе менш придатними в соціальному просторі України; навчальні програми, підручники, наукові праці втрачають актуальність і не можуть застосовуватися на території України; атестати і дипломи не визнаються. Габітус, створенню якого сприяє система освіти в Луганській та Донецькій областях, слабо пов'язаний з розвитком стратегій поведінки, ефективних на соціальному просторі України. Мешканцям непідконтрольних Україні територій через ізоляцію важко включатися в соціальні мережі, наявні за межами цих територій.

На рівні держави ризики, які є наслідком відмінностей у системах освіти на підконтрольній і непідконтрольній Україні територіях, пов'язані з труднощами реінтеграції території взагалі і з труднощами реінтеграції нових освітніх мігрантів, що вступили до вишів України. Якщо вони не зможуть інтегруватися в соці-

альний простір України, це може призвести до соціальної нестабільності чи кризи. Наслідки можуть бути вкрай руйнівними, а ймовірність настання ризикової ситуації збільшується з часом, оскільки формується нове покоління, виховане в системі освітніх цінностей Луганської та Донецької областей, яка продукує інший поведінковий габітус.

У разі відсутності дій з системної реінтеграції окремих районів Луганської та Донецької областей ризики для України будуть складатися в безрезультатній витраті ресурсів на неефективних заходах щодо реінтеграції освітніх мігрантів у соціокультурний простір України. З огляду на факт зменшення кількості таких мігрантів з часом (що пояснюється демографічною ситуацією в Луганській і Донецькій областях), а також неможливість скорочення кількості таких заходів (що пов'язано з необхідністю дотримання прав людини в Україні), можна припустити, що ефективність заходів з реінтеграції освітніх мігрантів буде зменшуватися. Цей ризик матиме місце з високим ступенем ймовірності, але він не буде мати руйнівні наслідки.

Чим радикальніше буде реформуватися система освіти в Україні, тим більшою буде відмінність у результатах функціонування і методах навчання в системах освіти в Україні та на непідконтрольних їй територіях. Фахівцям, що працюють у системі освіти окремих районів Луганської та Донецької областей, буде важко інтегруватися в систему освіти України, що може призвести до збільшення рівня безробіття, з одного боку, і до дефіциту кадрів – з іншого, а разом ці тенденції можуть призвести до соціальної напруженості як у регіоні, так і в країні загалом. Така ймовірність ризику велика, наслідки можуть бути дуже значними.

Ризики для учнів, студентів, випускників навчальних закладів, які проживають на території окремих районів Луганської та Донецької областей, пов'язані з проблемою окупності витрат на освіту і розвиток соціокультурного капіталу, який неможливо застосувати за межами цих районів; з труднощами освітньої реінтеграції в соціокультурний простір України в разі міграції на територію, підконтрольну Україні. У ситуації системної реінтеграції в соціальний простір України соціокультурний капітал тисяч соціальних акторів може виявитися незатребуваним у новому соціальному просторі. Ризик маргіналізації у такому разі досить імовірний і наслідки (як індивідуальні, так і соціальні) можуть носити руйнівний характер.

Натепер Україна зробила низку кроків для здійснення освітньої реінтеграції випускників шкіл і студентів з непідконтрольної Україні території. У 2017 році було спрощено процедуру вступу до українських ВНЗ випускників,

які закінчили школи в окремих районах Луганської та Донецької областей. Ця процедура передбачає два способи: або учням надається можливість скласти тести ЗНО з української шкільної програми, або пройти співбесіду і скласти іспити з профільних предметів для вступу в обмежену кількість вузів згідно з «Порядком прийому для здобуття вищої та професійно-технічної освіти осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України». Атестати, видані на окупованій території, не визнаються, але надається можливість підтвердити рівень знань за допомогою екстернатної форми освіти. Підтвердження може бути здійснено на підставі освітньої декларації та доданих до неї матеріалів. Атестація з предметів, яких немає в програмі навчальних закладів на окупованих територіях (в обсягах, передбачених українською програмою), проводиться за підсумками державної підсумкової атестації або тестів ЗНО. Тобто учень може не проходити навчання в екстернаті, але отримати атестат українського зразка на підставі знань, отриманих у навчальному закладі на непідконтрольній Україні території. Однак такий спосіб отримання атестата є спрощеним і не може повною мірою засвідчити рівень знань і навичок учня.

Крім того, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» було закріплено право мігрантів з Донбасу на безоплатну освіту, в тому числі і в вищих навчальних закладах у рамках квот (які на 2017 рік становили 1000 місць), а також на забезпечення місцями в гуртожитках на час навчання. Однак фінансування цієї програми було проведено не на належному рівні, тому таке право не було реалізоване повною мірою.

Зазначені заходи продукують додаткові ризики, пов'язані зі вступом до вузу і подальшими труднощами з повноцінним засвоєнням програми навчання через брак знань за програмами української середньої освіти. При цьому ресурси, витрачені на атестацію і навчання такого студента, можуть виявитися витраченими даремно. Імовірність настання таких ризиків велика і буде зростати зі збільшенням різниці в програмах навчання. Наслідки таких ризиків для України в цілому можуть виявитися незначними, але для кожного конкретного студента можуть мати руйнівний характер.

Висновки. Зменшити ризики, пов'язані з відмінностями в системах освіти на окупованих територіях і в Україні, допомогла б повноцінна система дистанційної освіти із застосуванням цифрових технологій та інтернет-комунікацій. Незважаючи на наявні недоліки і ризики дистанційної освіти, вона могла б значною мірою доповнити відсутні знання, не передбачені навчальними програмами,

прийнятими в окремих районах Луганської та Донецької областей, а також прищепити учням навички критичного мислення, необхідні для опору ідеологізації навчання. Для підвищення ефективності дистанційної освіти необхідна його інституціоналізація і системний розвиток.

Для запобігання ризикових ситуацій, пов'язаних з процесом освітньої інтеграції вимушених мігрантів, необхідно розробити програми, що перешкоджають поглибленню відмінностей у соціокультурних просторах, підконтрольних і невідконтрольних Україні, за допомогою надання мешканцям невідконтрольних територій можливості накопичення соціокультурного капіталу, актуального на всій території України. У цьому контексті зростає значимість процесів індивідуалізації та інтерналізації поведінкових практик мігрантів, які стають особливо актуальними в ході протидії наявним ризикам у сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
2. Гринькевич О. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*, 2013. Вип. 3(101). С. 254–264.
3. Дуглас М. Риск как судебный механизм. *THESIS*. 1994. Вип. 5. URL: http://riskprom.ru/TemaK-tlg/RiskSociety/m_duglas_risksud_1990.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
4. Перечень примерных основных образовательных программ основного общего, среднего общего образования, рекомендованных к использованию в общеобразовательных организациях Донецкой Народной Республики (Приказ Минобрнауки ДНР № 1133 от 15.08.2019). URL: <https://www.donippo.org/programm/примерные-программы-основного-общег/> (дата звернення: 01.10.2019).
5. Попова О., Батаева Е. Социокультурный капитал вынужденных мигрантов: теория и проблема измерения. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 41–52.
6. Семів Л.К. Освітня міграція як фактор розвитку територіальних міграційних систем: національний та європейський контекст. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 3 (101). С. 244–253.
7. Хмелевська О.М. Освітні ризики у контексті людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3 (28). С. 45–53.
8. Шматко Н.А. «Габитус» в структуре социологической теории. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1998. Т. 1. № 2. С. 60–70.
9. Altbach P. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. A Report Prepared for the UNESCO 2009. URL: http://www.cep.edu.rs/public/Altbach_Reisberg_Rumbley_Tracking_an_Academic_Revolution_UNESCO_2009.pdf (дата звернення: 18.11.2018).
10. Bessey D. International Student Migration to Germany. URL: http://repec.business.uzh.ch/RePEc/iso/leadinghouse/0006_lhwpaper.pdf (дата звернення: 26.11.2018).
11. Bradbury J. The policy implications of different concepts of risk. *Science, technology & human values*. 1984. No 4. Vol. 14. P. 382.
12. McQuaid R. Educational migration and non-return in Northern Ireland. URL: equalityni.org/ECNI/media/ECNI/Publications/Delivering%20Equality/EducationalMigrationinNIreland2008.pdf (дата звернення: 26.11.2018).